

ISTORIE

Catherine Nixey provine dintr-o familie de foști monahi. A studiat literatura clasică greacă și latină la Universitatea din Cambridge și apoi, vreme de câțiva ani, a predat limbi clasice. În prezent locuiește în Londra, unde lucrează ca jurnalist pentru *The Times*.

Epoca întunecării este prima ei carte. Volumul a stârnit numeroase controverse, a fost deja tradus în cinci limbi și a fost distins cu premiul pentru nonficțiune al Societății Regale de Literatură. În 2018, a fost desemnat cartea de istorie a anului de *The Daily Telegraph*, *The Spectator*, *The Observer*, *BBC History Magazine* și *The New York Times*.

CATHERINE NIXEY

EPOCA
ÎNTUNECĂRII

CUM A DISTRUS CREȘTINISMUL
LUMEA CLASICĂ

Traducere din engleză de
Dionisie Constantin Pîrvuloiu

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Lui T., care mi-a descifrat scrisul de mână.

CUPRINS

<i>Nota traducătorului</i>	9
Prolog:	
Un început	11
Un sfârșit	
Introducere	15
1. Oștirea nevăzută	31
2. Câmpul de bătălie al demonilor	39
3. Înțelepciunea este nebunie	53
4. Despre neînsemnatul număr al martirilor	77
5. Acești oameni nebuni	91
6. Cea mai minunată clădire din lume	108
7. Când disprețuiești templele	115
8. Cum să nimicești un demon	126
9. Cei îndărătnici	147
10. Când bei din potirul demonilor	159
11. Purificarea greșelii demonilor	177
12. Carpe diem	188
13. Cei care rătăcesc de la calea Domnului	206
14. Să detronăm tirania voioșiei	216
15. Sclavia cea milostivă	227
16. Vremuri de tiranie și criză	243

8 CUPRINS

<i>Mulțumiri</i>	261
<i>Lista abrevierilor</i>	263
<i>Hartă</i>	264
<i>Lista ilustrațiilor</i>	267
<i>Bibliografie</i>	269
<i>Note</i>	289
<i>Indice</i>	319

NOTA TRADUCĂTORULUI

Dacă nu există precizări suplimentare, citatele biblice sunt preluate din actuala ediție sinodală ortodoxă. Notele marcate cu asterisc aparțin traducătorului. Majoritatea textelor clasice și creștine din literatura antică au fost preluate din traduceri românești existente sau, acolo unde acestea nu surprindeau nuanțele dorite de autoare, au fost retraduse din greacă sau latină, urmând ultimele ediții critice, menționate în note. Am preferat să traduc titlurile operelor antice, pentru o lectură mai ușoară a textului.

PROLOG

UN ÎNCEPUT

PALMYRA, 385 D.CR.

Nu există nelegiuire pentru cei care îl au pe Cristos.
— Sfântul Șenuta —

Nimicitorii au venit dinspre deșert. Palmyra îi aștepta: de câțiva ani, răsăritul Imperiului Roman se afla sub teroarea unor hoarde de jefuitori bărboși, zeloți înarmați doar cu pietre, cu drugi de fier și cu un simț de fier al dreptății.

Atacurile lor erau primitive, brutale și foarte eficiente. Se deplasau în bande – mai târziu în roiuri de vreo 500 de persoane – și, când soseau, făceau prăpăd. Ținteau mai ales templele și se mișcau iute ca gândul. Mărețele coloane de piatră care dăinuiseră veacuri la rând se prăbușeau într-o după-amiază; chipurile statuilor care stătuseră în picioare jumătate de mileniu erau mutilate într-o clipă; templele care văzuseră înălțarea Imperiului Roman cădeau într-o singură zi.

Totul era foarte violent, dar, fără îndoială, nu lipsit de solemnitate. Zeloții râdeau în hohote când sfărâmau statuile „demonice“ și „idolatre“. Drept-credincioșii exultau când dărâmau templele, când distrugeau acoperișurile și devastau mormintele. Au apărut și imnuri care imortalizau aceste clipe glorioase. „Acele lucruri rușinoase“, cântau pelerinii cu mândrie, „demoni și idoli, cu toatele au fost doborâte de bunul nostru Mântuitor“¹. Zeloșii nu se prea pricep la poezie...

În această atmosferă, Templul Atenei din Palmyra¹ era o țintă evidentă. Splendidul edificiu era un monument sfidător, detestat de toți drept-credincioșii: un grandios refuz al monoteismului. Trecând de mărețele sale porți, lăsând în urmă strălucirea soarelui sirian, aveai nevoie de o vreme ca să-ți obișnuiești ochii cu întunericul răcoros de dinăuntru. Simțea de îndată că aerul era încărcat cu norișori de tămâie, sau poate că era doar lumina care se prelingea din puzderia de opaițe aduse de credincioși. Dacă ridicai privirea, puteai zări în licărirea roșiatică impunătoarea figură a Atenei.

Grațiosul și semețul profil al statuuî poate că era departe de frumusețea celeilalte statui a Atenei, aflată în orașul ei natal, dar era de îndată recunoscut datorită nasului ei grecesc, drept, pielii translucide de marmură, precum și gurii ferme, ușor posomorâte. Mărimea statuuî – mai înaltă decât un om obișnuit – pare să fi făcut de asemenea impresie. Dar poate și mai admirabile decât anvergura fizică a acestei opere de artă erau anvergura infrastructurii imperiale și ambiția care aduseseră un asemenea obiect aici. Faîma statuuî s-a apropiat de a acelora de pe Acropola Atenei, de la mii de mile depărtare. Această statuie a Atenei fusese sculptată într-un atelier aflat la sute de mile depărtare de Palmyra și transportată apoi cu eforturi și cheltuieli considerabile. Totul pentru a crea o mică insulă de cultură greco-romană în nisipurile deșertului sirian.

Își vor fi dat seama nimicitorii de acest lucru când au pătruns în templu? Vor fi fost ei, măcar în treacăt, impresionați de rafinamentul unui imperiu care putuse să extragă, să sculpteze și să transporte marmura pe distanțe atât de mari? Vor fi admirat ei, fie doar pentru o clipă, măiestria care a fost în stare să plăsmuiască astfel de fragede și ispititoare buze

¹) În Palmyra zeița a fost asociată cu o divinitate locală, Allat, devenind „Atena-Allat“.

din marmură dură? Se vor fi minunat ei, măcar pentru o secundă, de frumusețea statuii?

Se pare că nu. Și asta pentru că, atunci când au pătruns în templu, au înșfăcat o armă și au lovit gâtul Atenei atât de tare, încât au decapitat-o pe zeiță. Capul s-a prăvălit pe pardoseală, zdrobind nasul și obrajii aceia atât de catifelati. Ochii Atenei, rămași întregi, priveau stinși de pe chipul ei acum desfigurat.

Dar simpla decapitare nu este de ajuns. Mai multe lovituri se abat asupra Atenei, scalpând-o, lovindu-i coiful de pe cap și sfărâmându-l în bucăți. Urmează alte lovituri. Statuia cade de pe pedestalul ei, apoi brațele și umerii sunt ciopârțite. Corpul a fost abandonat în colb. Altarul din apropiere a fost și el distrus din temelii.

Doar atunci se poate spune că acești oameni – acești creștini – s-au simțit satisfăcuți, lucrarea lor fiind acum împlinită. S-au topit din nou în deșert. În urma lor, templul a rămas tăcut. Lămpile votive, nemaifind îngrijite, s-au degradat. Pe pardoseală, capul Atenei a fost acoperit încet-încet de nisipurile deșertului sirian.

„Triumful“ creștinismului începuse.

UN SFÂRȘIT
INTRODUCERE
ATENA, 532 D.CR.

Cu toții privim aceleași stele, văzduhul este părtașul tuturor, aceeași lume ne înconjoară. Ce însemnătate mai are că omul se folosește de cutare sau cutare înțelepciune pentru a afla adevărul?

— autorul păgân Symmachus —

Dumnezeu vrea, Dumnezeu poruncește, Dumnezeu proclamă ca toate superstițiile păgâne și idolatre să fie nimicite cu desăvârșire!

— Sfântul Augustin —

Trebuie să fi fost o plecare marcată de melancolie. În anul 532 d.Cr. șapte bărbați părăseau Atena, nepurtând cu ei mai nimic în afară de lucrări filozofice. Toți erau membri a ceea ce fusese odată una dintre cele mai faimoase școli filozofice ale Greciei, Academia. Filozofii Academiei își revendicau o ilustră și neîntreruptă descendență – un lanț de aur¹, cum o numeau ei – până la Platon însuși, cu o mie de ani în urmă. Acum, lanțul urma să se rupă în cel mai dramatic mod posibil: acești oameni nu doar că își părăseau școala, ci și Imperiul Roman. Atena, orașul care văzuse nașterea filozofiei occidentale, nu mai era un loc potrivit pentru filozofi.

Conducătorul lor, Damascius, foarte probabil că i-a consolat pe când se pregăteau să pornească în necunoscut. Potrivit standardelor vremii el era vârstnic, chiar bătrân – avea aproape 70 de ani când a început călătoria –, însă era un om formidabil. Damascius era un gânditor strălucit, profund și subtil, care-și condimenta scrierile filozofice cu analogii matematice. Mai mult, nu îi suferea câtuși de puțin pe neghiobi. Un foarte lipsit de ipocrizie tratat de genul *who's who*, scris pentru discipolii săi filozofi, este plin de comentarii nemiloase la adresa oricui era – în opinia lui – lipsit de inteligență sau curaj. În viață el putea fi la fel de lipsit de moderație ca în scrierile sale: odată era chiar să se înce

într-un râu când, prea nerăbdător să se lase dus de luntraș pe partea cealaltă, s-a hotărât să înoate și a fost cât pe ce să fie înghițit de ape.

Multe dintre riscurile pe care Damascius și le-a asumat au fost de dragul iubitei sale filozofii. El îi oferise deja adăpost în casa lui unui filozof căutat de autorități și a purces în călătoria de mii de kilometri înspre necunoscut, expunându-se riscului de a fi torturat și arestat. Nici un om, își spunea el, nu ar trebui să procedeze altfel. „Oamenii obișnuiesc“, a scris el odată, cu dispreț, „să atribuie numele de virtute unei vieți lipsite de activitate“. „Însă nu sunt de acord cu învățații care șed în colțurile lor unde filozofează în voie despre dreptate și cumpătate, dar se fac de rușine dacă sunt siliți să treacă la fapte.“²

Pentru filozof nu erau timpuri în care să facă filozofie. Tiranul³, așa cum îl numeau filozofii, era la putere și avea numeroase obiceiuri alarmante. În vremea lui Damascius casele erau controlate cu minuțiozitate în căutare de cărți și obiecte care erau considerate inacceptabile. Când se găseau astfel de lucruri, erau adunate și arse în focuri triumfale prin piețele orașelor. Dezbaterile publice cu privire la chestiuni religioase au fost stigmatizate ca „îndrăzneală demnă de osândă“ și interzise prin lege.⁴ Oricine ar fi adus jertfe vechilor zei – glăsuia legea – putea fi executat. De-a lungul și de-a latul imperiului, templele străvechi și splendide au fost atacate, acoperișurile lor smulse, comorile topite, iar statuile din interior sfărâmate. Ca să se asigure că legile sunt respectate, autoritățile au început să folosească spioni și informatori care raportau ce se petrece pe străzi, prin piețele orașelor, dar și dincolo de ușile încuiate ale caselor. După cum afirma un influent orator creștin, comunitatea sa trebuia să îi vâneze pe păcătoși, să-i târască afară din case și să-i aducă pe calea mântuirii, la fel de neîndurător ca vânătorul ce-și urmărește prada până când o prinde în mreje.⁵

Consecințele devierii de la norme puteau fi foarte dure, și filozofia devenise o activitate primejdioasă. Chiar fratele lui Damascius a fost arestat și torturat pentru a dezvălui numele altor filozofi, dar, așa cum își amintește Damascius cu mândrie, „acesta a primit în tăcere și cu multă stăpânire de sine nenumărate lovituri de baston pe spate”⁶. Și alte persoane din cercul de filozofi al lui Damascius au fost torturate: atârinate de încheieturi până când mărturiseau numele camarazilor. Un alt filozof fusese jupuit de viu cu câțiva ani în urmă, iar un altul a fost bătut în fața judecătorului până când sângele îi șiroia pe spinare.

Sălbaticul „tiran“ nu era nimeni altul decât creștinismul. Chiar din primii ani de când un împărat creștin a ajuns la putere la Roma, în anul 312 d.Cr., libertatea a început să se erodeze. Apoi, în 529 d.Cr. s-a abătut o ultimă urgie: s-a decretat că toți cei care lucrau „sub egida nebuniei păgâne“ – cu alte cuvinte Damascius și discipolii săi – nu vor mai avea dreptul de a preda. Era și mai rău. S-a anunțat că oricine nu era încă botezat trebuia să facă acest lucru cunoscut imediat „sfintelor biserici“ sau să plece în surghiun. Iar dacă vreunul, după ce va fi fost botezat, ar aluneca din nou în vechea viețuire păgână, urma să fie de îndată executat.

Pentru Damascius și ucenicii săi filozofi acesta era sfârșitul. Ei nu puteau să nu își venereze vechii zei. Nici nu mai aveau cum să câștige bani. Dar, mai presus de toate, nu le mai era îngăduit să predea filozofia. Pentru ceva vreme au rămas la Atena și și-au dus traiul de azi pe mâine. În 532 d.Cr. și-au dat seama că nu mai pot continua așa. Au auzit că în Răsărit cârmuia un rege care fusese el însuși un mare filozof. Au decis să pornească într-acolo, în ciuda riscurilor unei asemenea călătorii. Academia, cea mai măreață și mai faimoasă școală a lumii antice – poate din toate timpurile –, o școală care dănuise peste o mie de ani, era acum închisă.

Ne e cu neputință să ne închipuim cât de dureroasă trebuie să fi fost călătoria prin Atena. Pe când plecau, vor fi străbătut aceleași străzi și piețe unde eroii lor – Socrate, Platon, Aristotel – se plimbau și discutau. Acele locuri invocau mii de prilejuri să-și amintească de minunatele vremuri trecute. Templul Atenei era închis și ruinat, iar nenumăratele statui strălucitoare care se aflau în el erau acum mutilate sau înlăturate. Nici Acropola nu scăpase: grandioasa statuie a Atenei zăcea sfărâmată.

Multe dintre scrierile lui Damascius s-au pierdut, însă fraze răzlețe au supraviețuit. Destule pentru a-i putea discerne simțămintele. Întregul lui mod de viață, scrie el, fusese „măturat de un torent”⁷. Scrierile unui alt autor grec, din aceeași perioadă, ne înfățișează o deznădejde asemănătoare. Noi suntem, scria el, „oameni preschimbați în cenușă... fiindcă totul este astăzi cu susul în jos”. Într-o altă epigramă sumbră, neliniștitul poet se întreba: „Noi, grecii, suntem oare morți cu adevărat și ni se pare doar că trăim... sau suntem vii, dar viața ne este moartă?”⁸

Când istoricii moderni descriu această perioadă, un timp în care vechile religii s-au stins, iar creștinismul s-a răspândit în sfârșit, au tendința să o numească „triumful creștinismului”. Merită să ne amintim, totuși, înțelesul autentic al termenului roman „triumf”. Un adevărat triumf roman nu era doar victoria câștigătorului.⁹ El însemna deplina subjugare a învinsului. În cadrul adevăratului triumf roman, partea care pierduse era purtată în paradă prin capitală, în timp ce învingătorul își contempla inamicul, ai cărui soldați fuseseră uciși, ale cărui avuții fuseseră jefuite și ai cărui conducători fuseseră umiliți.

Acest triumf nu era o simplă victorie. Era o anihilare.

Puține din cele cuprinse în această carte sunt cunoscute în afara cercurilor academice. Cu siguranță nu sunt lucruri

știute de mine, care am crescut în Wales, ca fiică a unei foste călugărițe și a unui fost călugăr. Copilăria mea, după cum vă așteptați, a fost destul de religioasă. Mergeam duminică de duminică la biserică, spuneam rugăciuni înainte de masă și mă rugam în fiecare noapte (sau, mai precis, aveam o listă de cereri pe care o consideram a fi rugăciune). Când au sosit rudele noastre catolice am ajuns să ne jucăm nu vreun joc oarecare, ci de-a prima împărtășanie și, la timpul potrivit, de-a împărtășania reală. Un păcat teribil (nici măcar un joc minunat), acesta era cel puțin o oportunitate de-a face rost de o porție în plus de suc de coacăze de la cei mari.

Prin urmare, în copilărie am avut parte de mult Dumnezeu sau, în orice caz, de mult catolicism. Dar, cu toate că, împreună, și-au petrecut mai mult de 26 de ani între zidurile mănăstirii, credința părinților mei nu a fost niciodată dogmatică. Dacă îi întrebam despre originea lumii îmi vorbeau mai curând despre Big Bang decât despre cartea Genezei din Biblie. Dacă i-aș fi întreat de unde vin oamenii, mi-ar fi vorbit mai degrabă despre evoluție decât despre Adam. Nu-mi amintesc să fi pus la îndoială existența lui Dumnezeu când eram copil, dar în adolescență îmi aduc aminte că eram destul de sigură că nu există. Ce fel de credință voi fi avut pe atunci s-a stins, iar părinții mei nu au observat asta sau nu le-a păsat. Bănuiesc că undeva între mănăstire și lume se stinsese și credința lor.

Totuși, ceea ce nu a murit vreodată în familia noastră a fost credința părinților mei în puterea educativă a Bisericii. Pe când erau copii, au fost educați de călugări și călugărițe, iar când au devenit și ei monahi au educat, la rândul lor, pe alții. Pentru ei constituia un articol de credință faptul că Biserica a luminat, de-a lungul istoriei, întreaga Europă. Biserica a fost – îmi spuneau ei – cea care a ținut în viață cultura greacă și latină a lumii clasice în noaptea Evului Mediu, până când au fost recuperate de întreaga lume în